

The multiplicity of historical capitals of Iran (one territory and so many capitals)?!: Factors and contexts

Ali SalariShadi¹

1- Associate Professor of the Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Received: 2024/07/03</p> <p>Accepted: 2024/10/02</p> <p>pp: 17-32</p> <p>Keywords: History; Capital; City; Dynasty; Iran.</p>	<p>Iran has had numerous capitals in history; hence, this land is unique and even somewhat exceptional among different regions of the world in terms of the number of different capitals throughout history. Therefore, Iran is unparalleled in this regard compared to other nations. The problem addressed in this article is how Iran is different from countries such as China, India, France, Russia, Egypt, Syria, Yemen, Mesopotamia, Arabia, the Roman Empire and Greece. All these countries have had at most one or two capitals in history. However, Iran has had various capitals in history. Although Iran enjoys a long history of civilization, the question is why it does not have one or two capitals or huge cities like other countries. As we glance at the history of Iran, we face a great number of capitals, and each dynasty has chosen a capital or even several cities over time and this territory with multiplicity has faced a variety of capitals. Thus, Iran seems to be unique in this respect. In an attempt to tackle this issue, the researcher in the present study delves into the reason underlying this multiplicity of capitals.</p>
	<p>Citation: SalariShadi, A. (2024). The multiplicity of historical capitals of Iran (one territory and so many capitals)?!: Factors and contexts. <i>Journal of Historical Findings</i>, 1(2), 17-32.</p> <p> © The Author(s). Publisher: Urmia University.</p> <p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2024.55427.1008</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.2.5.8</p>

Extended Abstract

Throughout history, many capitals have been established throughout Iran. Therefore, this country is unique among different regions of the world in terms of the number of different capitals throughout history. The main issue of this article is why Iran is different from regions such as China, India, France, England, Russia, Egypt, Syria, Mesopotamia, Saudi Arabia, Yemen, and Roman lands, etc., that had at most one or two central cities and capitals. Why didn't Iran enjoy a capital and a central city during its ups and downs history? With a brief look at the history of Iran, it is clearly seen that there is no central city or a stable capital and each dynasty has chosen a capital or several cities as its capital.

Results and discussion

It can be said that the above topic has not been discussed in this form and method to date. Perhaps it is the first time that such an issue is discussed with this view. There are many regions in the world where a kind of comparison of the name of a city with a specific land is repeated. Since time immemorial, regions have been linked with a type of human culture with specific characteristics as a geographical, cultural, historical unit, etc., with the centrality of one or two cities. The lands of China, India, Mesopotamia, Greece, Yemen, Syria, Egypt, France, England, Russia, Arabia, Rome, Greece, etc. are examples of this connection of a region with a specific city. Since ancient times, Iran has also enjoyed a kind of continuity and territorial solidarity like the famous regions. However, unlike the mentioned regions, its territory and geography are not connected with one or two cities or a specific historical capital, rather, from time to time, at different historical times, various cities have played such a role. For example, in China: Beijing, India: Delhi, in Mesopotamia: Baghdad or Babylon, Deryonan: Athens, Aden or Sanaa, in Syria: Damascus, in Egypt: Cairo or Alexandria, in France: Paris, in England: London, in Russia: Moscow, in Arabia: Mecca and Medina, in Byzantium Rome:

Constantinople, have often or always been the capital or at least the center of the same land for a long period of time, and even now they are mostly the same. Now, the main issue is that Iran, as a geographical territory with ancient cultural and social characteristics, has lacked one or two central cities as a relatively stable capital throughout history. This article tries to examine this issue, "Why one territory and so many capitals"?:

From the point of view of the presence or absence of a central city or a fixed capital, Iran is unique and somewhat exceptional among the regions of the world. In Iran, unlike the famous regions of the world, from time to time one or even several cities were chosen as the capital. An interesting point is that sometimes a dynasty has chosen several cities as its capital at different stages. From this point of view, Iran has been faced with a kind of multiplicity of capitals and multiple capital selections throughout history, in such a way that it can be said with certainty that most of the major cities of Iran have been the capital for more or less time, and there are few famous cities in Iran that have not been the capital for a while. Why and how were all these capitals chosen? Why were there so many capitals in Iran? From the ancient era to the modern era, various cities such as Shush, Hamedan, Ghazna, Istakhar, Mero, Neishabur, Zaranj, Herat, Tabriz, Maragheh, Ahvaz, Isfahan, Kerman, Ray, Soltanieh, Shiraz and... more or less were chosen as the capital, that is, each of these cities was the capital at some point. There is no such density of capital in any region of the world. Therefore, Iran is an exception. Of course, this is not without reasons, so there are several reasons for choosing so many capitals, which are mentioned below. Simultaneously, the work does not purport to be exhaustive. It is acknowledged that certain factors may remain obscured from the author's perspective.

The emergence of multiple capitals on the Iranian Plateau is a complex interplay of

geographical and historical factors. To gain a comprehensive understanding of this phenomenon, it is essential to prioritize the examination of geographical influences. Undoubtedly, geography and its related matters, as a living and life-giving habitat, have had a deep and lasting impact on the multifaceted life of man and his civilization. On the one hand, since ancient times, the influence of the geographical environment on human life has always been the focus of philosophers such as Aristotle, Ptolemy, Masoudi, Ibn Khaldoun, Montesquieu, Ratzel, etc. The results of the research indicate that geographical factors with all

their signs and manifestations have had a decisive effect on choosing the capital.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

تعدد پایتخت‌های تاریخی ایران (یک قلمرو و این همه پایتخت)؟! عوامل و زمینه‌ها

علی سالاری شادی^۱

۱- دانشیار پژوهشکده تاریخ، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
پایتخت‌های متعدد ایران در طول تاریخ بسان رودخانه‌ای پر پیچ‌وخم تمام مناطق ایران را درنوردیده‌اند؛ از این رو، این سرزمین در میان مناطق مختلف جهان از نظر تعدد پایتخت‌های مختلف در طول تاریخ بی‌نظیر و حتی تا حدی استثنا است. مسئله اصلی این نوشته در این است که چرا ایران برخلاف مناطقی چون چین، هند، فرانسه، انگلستان، روسیه، مصر، شام، بین‌النهرین، عربستان، یمن، سرزمین‌های روم و یونان و ... که حداقل هر کدام دارای یک یا دو شهر مرکزی و شاخص (پایتخت) بوده‌اند، از یک یا دو شهر هسته‌ای با مرکزیت طولانی یا پایتختی ثابت برخوردار نبوده است؟. چرا ایران در طول تاریخ پرفرازونشیب خود از یک پایتخت و شهر مرکزی برخوردار نگردید؟. با نگاهی کوتاه به تاریخ ایران، این موضوع به‌وضوح دیده می‌شود که یک شهر مرکزی یا یک پایتخت پایدار در این میان وجود ندارد، بلکه هر سلسله‌ای یک پایتخت و یا حتی چند شهر را به‌مرور به پایتختی برگزیده و این قلمرو را با تعدد و تنوع پایتخت‌ها مواجه ساخته است. این نوشته تلاش دارد تا چرایی این مسئله را به بحث گذارد؛ ناگفته پیداست که مسئله به‌سادگی قابل توضیح، تبیین و توجیه نیست. هرچند دستاورد تحقیق آن است که عامل جغرافیایی و به‌تبع آن زیست- معیشتی دارای نقش اصلی می‌باشد.	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۱۳</p> <p>پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۱۱</p> <p>صص: ۱۷-۳۲</p> <p>واژگان کلیدی: تاریخ، پایتخت، شهر، سلسله‌ها، ایران.</p>
<p>استناد: سالاری شادی، علی. (۱۴۰۳). تعدد پایتخت‌های تاریخی ایران (یک قلمرو و این همه پایتخت)؟! عوامل و زمینه‌ها. <i>نشریه یافته‌های تاریخی</i>، ۱(۲)، ۱۷-۳۲.</p> <p>ناشر: دانشگاه ارومیه.</p> <p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2024.55427.1008</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.2.5.8</p>	 <p>© نویسندگان</p>

مقدمه

شایسته یادآوری است که موضوع فوق با این شکل، شیوه و طرح مسئله تاکنون تا آنجایی که نویسنده اطلاع دارد و علی‌رغم جستجویی چند به بحث گذارده نشده است. شاید برای نخستین بار است که چنین موضوعی با این نگاه و با این طرح مسئله به بحث گذاشته می‌شود؛ بنابراین نوشته تا حد زیادی فاقد پیشینه تحقیق به معنای مرسوم آن است. هر چند مقالاتی درباره پایتخت‌های ایران به رشته تحریر درآمده‌اند. از جمله مقاله‌ای تحت عنوان «تبیین عوامل مؤثر در مکان‌گزینی پایتخت‌های ایران» از زهرا احمدی پور و علی ولی قلیزاده که بیشتر به توجیه، تبیین و توضیح انتخاب پایتخت‌های سلسله‌ها در طول تاریخ ایران پرداخته‌اند و برای هر مکان‌گزینی پایتخت توجیحات بیشتر ژئوپلیتیکی مطرح کرده‌اند (احمدی پور، ۱۳۷۸: ۳۴). گذشته از آن، باید از مقاله «اندیشه سیاسی ایرانی و پایتخت‌های ایران» از نورایی نام برد که بیشتر به نقش و جایگاه دیوان‌سالاران در پایتخت‌ها و همچنین کشمکش و رقابت دیوان‌سالاران با سرداران و فرماندهان قبایل که نوعی درگیری دیوان‌سالاران طرفدار تمرکزگرایی و سرداران مرکزگرایز بوده که ظاهراً توفیق بیشتر نصیب دسته اخیر گردیده است (نورایی، ۱۳۸۴: ۲۰۲-۱۷۹). گاهی نیز مقالاتی وجود دارند که به بحث از پایتخت‌های یک سلسله پرداخته‌اند مانند «انتقال پایتخت صفویه به اصفهان و پیامدهای آن» از حسین یزدی (یزدی، ۱۳۸۵: ۴۲-۴۶)؛ و همچنین مقاله «پایتخت‌های اشکانیان» از مژده زحمتکشان را باید نام برد (زحمتکشان، ۱۳۸۴: ۳۰-۳۴). در ضمن باید از کتاب پایتخت‌های شاهنشاهی ایران (۱۳۵۰) که توسط مؤلفین چند به معرفی مختصر پایتخت‌ها پرداخته‌اند، یاد نمود. به‌رحال علی‌رغم وجود این مقالات و آثار ارزشمند؛ مسئله، رویکرد و نگاه مقاله پیش رو متفاوت و از نظر تحلیل رویکرد خاص خود را دارد.

در کره زمین مناطق زیادی وجود دارند که نوعی مقارنه نام شهری با سرزمینی خاص همزاد گونه تکرار شده است. مناطقی از دیرنگام با گونه‌ای فرهنگ انسانی با مشخصات خاص به‌عنوان واحدی جغرافیایی، فرهنگی، تاریخی و... با مرکزیت یک یا دو شهر پیوند خورده‌اند. سرزمین‌های چین، هند، بین‌النهرین، یونان، یمن، شام، مصر، فرانسه، انگلستان، روسیه، عربستان، روم، یونان و... نمونه‌هایی از این پیوند و پیوستگی منطقه‌ای با شهری خاص است. ایران نیز از قدیم‌الایام نوعی پیوستگی، همبستگی سرزمینی را بسان مناطق مشهور داشته است؛ اما در همان حال، برخلاف مناطق مذکور، قلمرو و جغرافیایش با یک یا دو شهر یا پایتخت تاریخی خاصی پیوند نخورده است، بلکه هر از چند گاه، در مقاطع مختلف تاریخی، شهرهای گوناگونی چنین نقشی را ایفا کرده‌اند؛ مثلاً در چین؛ پکن، در هند؛ دهلی، در بین‌النهرین؛ بغداد یا بابل، در یونان؛ آتن، در یمن عدن یا صنعاء، در شام؛ دمشق، در مصر، قاهره یا اسکندریه، در فرانسه؛ پاریس، در انگلستان؛ لندن، در روسیه؛ مسکو، در عربستان، مکه و مدینه، در روم بیزنتیوم (قسطنطنیه)، در طول تاریخ اغلب یا همیشه در مقاطع طولانی پایتختی یا حداقل مرکزیت همان سرزمین را بر عهده داشته‌اند و حتی بعضاً الان هم اغلب همان‌ها هستند. حال مسئله اصلی این است که ایران به‌عنوان یک قلمرو جغرافیایی با مشخصات فرهنگی و اجتماعی کهن، چرا فاقد یک یا دو شهر مرکزی به‌عنوان پایتخت نسبتاً ثابت در طول تاریخ بوده است؟ این مقاله تلاش دارد تا این مسئله را مورد بررسی قرار دهد «چرا یک قلمرو و این همه پایتخت؟!».

الف: یک قلمرو و این همه پایتخت؟! چرا؟

از منظر وجود یا عدم وجود شهر مرکزی و یا پایتخت ثابت، ایران در میان مناطق جهان بی‌نظیر و تا حدی استثنا است. در ایران برخلاف مناطق مشهور جهان، هر از چند گاهی یک یا حتی هم‌زمان چند شهر به‌عنوان پایتخت انتخاب می‌گردید. نکته جالب اینکه گاهی یک سلسله، چند شهر را در مراحل مختلف به پایتختی برگزیده است. از این جهت، ایران با نوعی تعدد پایتخت و پایتخت‌گزینی متعدد در طول تاریخ مواجه بوده است، به‌گونه‌ای که می‌توان با قاطعیت گفت اغلب شهرهای عمده ایران کم‌وبیش مدتی پایتخت بوده‌اند و کمتر شهر مشهوری در ایران وجود دارد که مدتی پایتخت نبوده باشد. حال این همه پایتخت چرا و چگونه انتخاب شده‌اند؟ چرا در ایران این همه پایتخت وجود داشته است؟ از عصر باستان تا دوران جدید شهرهای مختلفی چون شوش، همدان، غزنه، استخر، مرو، نیشابور، زرنج، هرات، تبریز، مراغه، اهواز، اصفهان، کرمان، ری، سلطانیه، شیراز و ... کم‌وبیش به پایتختی انتخاب شده‌اند (از پایتخت‌های سلسله‌های محلی صرف‌نظر شد) و یا اینکه هرکدام از این شهرها در مقاطعی پایتخت بوده‌اند. در هیچ منطقه‌ای از دنیا این همه تراکم پایتخت وجود ندارد. از این رو ایران یک استثناء است. البته این وضعیت بدون دلیل و علت نیست بلکه دلایل متعددی برای این همه پایتخت‌گزینی وجود دارد که در ذیل به آن‌ها اشاره می‌گردد. در ضمن ادعا ندارد که

بتوان همه دلایل و علل را بیان کرد. شاید مواردی هم باشد که از دیدگاه نویسنده این مقاله پنهان مانده است. به‌رحال این یک مقدمه و طرح مسئله‌ای بیش نیست؛ اما باین‌حال به نظر دلایل پایتخت‌گزینی متعدد به موارد ذیل باز می‌گردد:

۱- عامل جغرافیایی

در وهله اول برای پاسخ به علل این همه پایتخت‌گزینی، باید بر عوامل جغرافیایی تأکید خاصی کرد. بی‌شک جغرافیا و موارد مرتبط با آن به‌عنوان یک زیستگاه زنده و حیات‌بخش تأثیر عمیق و پایداری بر زندگانی چند وجهی آدمی و مدنیت او داشته است. از طرفی از قدیم‌الایام تأثیر محیط جغرافیا بر زندگانی آدمی همواره توجه اندیشه‌ورزان و متفکرانی چون ارسطو، بطلمیوس، مسعودی، ابن خلدون، مونتسکیو، راتزل و... بوده است.

جغرافیایی موردنظر این نوشته یک زیستگاه فعال و پویا با تمام ابعاد وجودی آن، از جمله: آب‌وهوا، پوشش گیاهی و جانوری، نزولات جوی، مجموعه آب‌های جاری و رودخانه‌ها، دوری و نزدیکی به دریا، همواری و ناهمواری، ارتفاع از سطح دریا، نوع و کیفیت بادهای، نوع خاک و محصولات، کیفیت تابش خورشید، میزان گرما، سرما و معدل آن، طول فصل‌های سال و بالاخص معیشت و صنایع بر آمده از آن است.

حال با این مقدمه، سرزمین ایران با توجه به پارامترها و موارد فوق از نظر جغرافیایی چگونه قابل توصیف است؟ در وهله اول شاید نتوان ایران را در دسته‌بندی خاص آب و هوایی جای داد. ایران از نظر چشم‌انداز جغرافیایی سرزمین اقلیم‌های گوناگون است. هرچند مناطق دیگری در جهان نیز چنین تنوع آب و هوایی را دارند، اما تنوع یک موضوع است و ترکیب آن تنوع چیز دیگر. احتمالاً مناطقی دیگر این تنوع آب و هوایی را داشته باشند اما ترکیب‌بندی آن به گونه دیگری رقم خورده است. به‌طور مثال در یک تنوع آب‌وهوایی، ساحلی می‌تواند تفرجگاه باشد و ساحل دیگری شن‌وماسه. به همین قیاس سایر موارد را باید نگریست. پس تنوع آب و هوایی یک پارامتر مهم و عام است، احتمال تعدیل با عوامل دیگر وجود دارد.

با این حال جغرافیا نویسان قدیم ایران را در اقلیم‌های سوم و چهارم جای داده‌اند (ابن رسته، ۱۳۶۵: ۱۱۰-۱۱۲). این اقلیم‌ها جز مناطق معتدل جهان و آن را مساعد برای زندگی شمرده‌اند (ابن خلدون، ۱۳۷۰: ۱۵۰/۱)، علی‌رغم این تقسیم‌بندی و جایگاه دهی، چهره جغرافیایی (زیستگاه پویا و فعال) ایران متنوع، متفاوت و حتی متضاد است. نگاهی به جغرافیای طبیعی ایران این را به‌وضوح اثبات می‌کند. از منظر پوشش گیاهی و نوع خاک بیابان‌های جنوب، مرکز، کویر لوت و نمک قرار دارد که جز بیابان‌های خشک و سوزان و کم آب جهان است. جغرافیدانان گذشته نظیر مقدسی این دنیای بیابانی را با تصویری ترسناک وصف کرده‌اند: «آن نه نهر دارد و نه دریاچه و نه روستا و نه شهرک و ساکنانی اندک و راهزنانی بسیار و راه‌های دشوار و آبادی‌ها پراکنده و کوه‌ها ترسناک و دیه‌های دور از همراه‌های بن‌بست و چشمه‌ها باریک و...» (نک: مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/۷۱۷). محققى آن را بایرترین کویر جهان دانسته است (گیرشمن، ۱۳۸۴: ۳۳) در فاصله دورتر از آن رشته کوه‌های شمالی و شمال غرب و غرب قرار دارد که چون دیواری آن را احاطه کرده‌اند و گاهی خود مانع ورود ابرهای باران‌زا به داخل ایران است. در این فاصله، مناطق نیمه بیابانی و نیمه کوهستانی خود را در میان دو منظره متضاد (کوهستان و بیابان) رها کرده‌اند؛ اما مناطق کوهستانی غرب و شمال غرب و تداوم آن‌ها به‌سوی شرق و جنوب شرقی در اغلب موارد سنگلاخ و به‌طور پراکنده از پوشش گیاهی و جنگلی برخوردارند، هرچند تا حدی نسبت به منطقه بیابانی و نیمه بیابانی پر آب محسوب می‌شوند؛ اما در مسیر اصلی بادهای باران‌آور اقیانوسی قرار ندارند. پوشش گیاهی ضعیف و هوای گرم و سوزان بیابانی با رطوبت و آب ناکافی منظره متضادی را رقم‌زده است. نزولات جوی به‌ندرت به نسبت قابل قبولی می‌رسد و کم‌آبی در آن ملموس است. به تعبیر محققى در نجد ایران مسئله آب امری حیاتی به شمار می‌رفته است (گیرشمن، ۱۳۸۴: ۳۵). این شرایط درهم‌تنیده طبیعی و جغرافیایی موجب آن شده است تا در ایران رودی بزرگ بسان رودخانه‌های بزرگ جهان مانند هوانگ هو، سند، نیل، آمازون، دانوب، دجله، فرات و... ایجاد نشود تا در پناه آن سرزمینی وسیع را مشروب سازد. در آن صورت سواحل آن کانون‌های کشاورزی و جمعیتی با پیوندهای اقتصادی و تجاری می‌گردید که در نهایت به شکل طبیعی یک یا دو شهر محوری و یا حتی ایالت پر رونقی حاصل آید. شهرهای بزرگ و مشهور جهان اغلب در کرانه رود بزرگ یا ساحلی مناسب قرار دارند.

در ایران کم‌آبی موجب پراکندگی جماعات انسانی به خاطر آن شده است چراکه همیشه تراکم آب موجب تراکم جمعیت است و کمی آن باعث پراکندگی است. از وجود و وفور آب جمعیت فراهم می‌شود. این یعنی استیلای محیط طبیعی بر حیات انسانی. از این‌رو سرزمینی با این وضعیت بیشتر متکی به نزولات نامنظم جوی و در نهایت سرزمینی برخوردار از کشتزارهای دیمی است. از

این رو در ایران زندگانی روستانشین بیشترین بخش جمعیت را با توزیع پراکندگی فراوان به خود اختصاص داده است که با زندگانی عشایری که ایران یکی از کانون‌های آن است، تکمیل گردیده که تا حدود هشتاد درصد و حتی بیشتر جمعیت تاریخی ایران در دو شکل روستانشینی و عشایری رقم زده است. به همان نسبت شهرنشینی از رونق کمتری برخوردار بوده است. فلات ایران با وسعتی بیش از دو و نیم میلیون کیلومتر مربع، از جمعیتی تاریخی در حدود شش میلیون نفر برخوردار بوده است (نک: ایودی، ۱۳۶۴: ۳۱۱) که تراکم بسیار کمی را نشان می‌دهد. بخش زیادی از این جمعیت در روستاهایی زندگی می‌کرده‌اند که تعداد جمعیت آن‌ها به‌طور متوسط کمتر پانصد نفر بوده است. روستاهایی تا حدی دور از هم، در انزوا و متکی به همان قوت لایموت با مقداری زمین دیمی و گاهی حداقل زمین آبی با اتکا به چند حیوان اهلی چون گوسفند، بز و احياناً چند رأس گاو شیری و جفتی.

این وضعیت شهرها را هم تحت تأثیر قرار داده است (زیگفرید، ۱۳۴۳: ۲۵۱). شهرها نیز حال و هوای روستاها را داشته‌اند و اغلب ساکنان آن وابسته به روستاها و محیط کشاورزی اطراف بوده‌اند. از آنجایی که روستاها در یک سیکل زندگی خاص با حداقل معیشت گذران می‌کردند، قادر نبودند باعث رونق شهرها شوند. روستاییان چنان توان اقتصادی نداشتند که با سرریز کردن قدرت خرید موجبات رونق شهرها شوند و با طرح نیازمندی ناشی از قدرت خرید، شهر را وادار به پاسخ‌گویی نمایند. لذا صنایع (از منسوجات تا ابزارآلات کشاورزی) با تقاضای بالایی مواجه نبود تا صنعتگران و سایر جماعتی شهری به آن پاسخ دهند که موجب تقویت و توانمندی شهر ناشی از چنین تقاضایی گردد و به تبع آن تقاضاهای مکرر باعث نوآوری بیشتر، تولید انبوه و باکیفیت گردد. نتیجه اینکه صنایع دچار ایستایی و رکود شدند. اصولاً صنایع از چندان رونقی برخوردار نبوده‌اند (زیگفرید، ۱۳۴۳: ۲۵۷). روستاییان به‌عنوان عامل مولد خود در یک زندگانی فقیرانه با حداقل معیشت گرفتار بودند. زندگانی، شیوه تولید و حاصل تولید ثابت و ایستا بود و در حد گذران زندگانی روزمره. آن‌ها افزوده تولیدی بر آن حداقل معیشتی نداشتند تا بر اساس آن دنبال ابزار و ادوات بهتری باشند و با رجوع به شهرها تحرکی به صنایع و شهر دهند. در این دنیای ایستا، شهر و روستا در یک مناسبات فقیرانه بدون تقاضای و پاسخ جدید گرفتار بودند. تکرار و مداومت در یک محیط ایستا، روستاییان در تنگی معیشت و شهریان نیز به تبع آن دورنمایی برای زندگانی بهتر نداشتند.

در مجموع ایران با چنین شرایطی دورانی و ایستا دست به گریبان شده بود. این باعث شد تا شهرها چندان وسعتی نداشته باشند و یا در این فرآیند شهر مرکزی به وجود نیاید تا به کانون پر جاذبه‌ای تبدیل گردد و ناخود آگاه چشم‌ها را خیره نماید، بگونه‌ای که حاکمیت‌های مختلف نتوانند از عظمت و اهمیت آن برای پایتختی چشم بپوشند.

حال با این وصف، هیچ‌کدام از مناطق ایران شرایط خاص و فوق‌العاده‌ای نداشتند که حالت مرکزیت یابد و موجب جذب بیشتر جمعیت گردد. تقریباً اغلب ایالات ایران از سیستان تا آذربایجان و از جنوب تا خراسان همسان و هم‌تراز بوده‌اند. در این میان منطقه و شهر مرکزی خاصی شکل نگرفت. مهم اینکه تحت همین شرایط حتی در ایالات نیز شهر مرکزی ایجاد نگردید. به‌طور مثال، خراسان خود به چهار ربع: مرو، نیشابور، بلخ و هرات تقسیم شده بود که تقریباً هم‌سطح بودند (اصطخری، ۱۳۶۸: ۲۰۳- ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۶- لسترنج، ۱۳۷۷: ۴۰۸). سایر ایالات نیز چنین وضعیتی داشتند؛ مثلاً در ناحیه جبال چندین شهر همدان، دینور، ری، اصفهان و قم را پراهمیت دانسته‌اند (ابن حوقل؛ ۱۳۶۶: ۱۰۲- اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۶۲). در نتیجه شهر مرکزی و محوری حتی در یک ایالت شکل نگرفت و اغلب ایالات توان، شرایط و استعداد یکسانی داشته‌اند. به‌طور مثال مقدسی ناخودآگاه در موضعی در مقایسه میان شهرها و برتری‌های آن‌ها نسبت به هم می‌نویسد: «نمی‌توان سمرقند و نیشابور را با آن همه گران‌مایگی زیردست بخارا بنهیم» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۳۹۰/۲-۳۸۹). همچنین ابن حوقل از برتری تجارتي اصفهان یاد می‌نماید، اما شهر ری را استثناء می‌کند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۶). حال مقدسی می‌نویسد که ری به عظمت نیشابور نمی‌رسید (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۸۳/۲). با این حال از راه مقایسه و مطابقت این گزارش‌ها تقریباً نیشابور بزرگ‌ترین شهر بوده است. حال باسورث جمعیت نیشابور را در همین ایام رونق و شهرت در اوایل سده پنجم، حدود سی الی چهل هزار نفر تخمین زده است (باسورث، ۱۳۷۸: ۱۶۳)، بی‌شک این بزرگ‌ترین شهر ایران در آن ایام بود؛ اما با حمله وحشتناک مغول همین شهرنشینی در نیشابور و سایر شهرهای خراسان و سایر مناطق ایران چنان نابود شد که دیگر احیاء نگردید. به‌گونه‌ای که همان نیشابور دیگر هیچ‌گاه به وضعیت عصر قبل از مغول بازنگشت و در اوایل عصر قاجار جمعیتی حدود هفت الی ده هزار نفر داشت (بارتولد، ۱۳۷۲: ۱۲۹)، و یا اینکه اوج جمعیت اصفهان در دوره صفوی حدود نود هزار نفر بوده است (بارتولد، ۱۳۷۲: ۱۹۲). به همین قیاس نسبت جمعیت سایر شهرهای تخمین زده شود.

گاهی مصائبی چون حمله مغول همان جمعیت فراهم آمده در طی چندین سده را نابود می‌کرد. حال همین مغولان از شهر و شهرنشینی نفرت داشتند و قبایل مغولی همچنان در حالت بی‌ایلاق و قشلاق باقی ماندند. متأسفانه این سیکلی ضد شهری بود به همان شدت شهرنشینی را دچار آسیب جدی می‌کرد. قحطی و بیماری‌های مسری هم در کاهش جمعیت نقش بارزی ایفا می‌کردند؛ اما عامل عمده و پایدار کاهش جمعیت و کندی افزایش آن، کمبود آذوقه و تغذیه نامناسب بوده است. باسورث این را دلیل عدم توسعه شهرهای خراسان دانسته است (باسورث، ۱۳۷۸: ۱۶۲). از این رو تعداد کثیری از مردم از سطح زندگانی فقیرانه‌ای برخوردار بودند. حال با این وضعیت و سطح معیشت، شهر بزرگ و مرکزی چگونه تواند شکل بگیرد تا پایتختی گردد. بدین ترتیب اغلب ایالات ایران چنین وضعیتی یکسانی داشتند و در میان آن‌ها ایالت غنی و نسبتاً پرتوانی نبود که محور و هسته و دیگر ایالات از وضعیتی اقماری برخوردار باشند.

با این وضعیت شهرها و ایالات، از منظر پایتخت‌گزینی، انتخاب پایتخت تا حدی برای حاکمان و سلسله‌های علی‌السویه بود و به‌راحتی از شهری به‌عنوان پایتخت چشم می‌پوشیدند و در شهر دیگر به سهولت با نام یا بدون نام پایتخت بساط حاکمیت خود را پهن می‌کردند. در این میان حتی سلسله‌های متعددی در مقاطعی مختلف پایتخت جدیدی داشته‌اند. از جمله سلسله‌های هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان، آل‌بویه، سلجوقیان، ایلخانان، صفویه و... هر کدام به‌مرور ایام شهری جدید را به‌عنوان پایتخت انتخاب کردند. ساسانیان حتی پایتخت خود را به خارج از فلات ایران یعنی تیسفون انتقال دادند؟ حال چرا ساسانیان پایتخت را انتقال دادند؟ شاید گفته شود آن‌ها برای مقابله با روم پایتخت دست به انتقال زدند؟ این جوابی سطحی، عجولانه و تکراری و البته نادرست است. در وهله اول لزومی ندارد پایتخت را به حوالی مرز برای مقابله جویی انتقال داده شود که حداقل توجیه نظامی هم ندارد. کدام منطق پایتخت را در حوالی مرز قرار می‌دهد که به سهولت مورد حمله و تهاجم قرار گیرد. پس چرا رومیان پایتخت خود را به حوالی مرز انتقال ندادند؟! حافظ مرزها باید مرزداران، پاسگاه و پادگان‌های مرزی باشند، قرار نیست که پایتخت مرزداری کند، پس در آن صورت تکلیف مرزهای قریبه‌ای شرق، شمال و جنوب که از پایتخت دورند چگونه خواهد شد؟ به‌طور مثال رنه گروسه نوشت: «شاهنشاهان ساسانی ... مرکز خود را تیسفون قرار دادند ... از آن نقطه بود که غرب بین‌النهرین را زیر نظر داشتند و... ابتدا امپراتور رم و سپس بیزانس و...» (گروسه، ۱۳۷۷، ۸۸) که ظاهراً به عامل سیاسی و نظامی آن باور دارد که درست نیست.

حال گذشته از آن در تاریخ اسلام ابتدا مرکزیت در مدینه بود و سپس به کوفه، دمشق و در نهایت به بغداد منتقل گردید. جالب است که بغداد در نزدیکی تیسفون بود. حال چرا هر دو حاکمیت که یکی سر منشأ آن حجاز و دیگری ایالت پارس بود در روند تاریخی پایتخت‌گزینی خود در عراق و ساحل دجله به هم رسیدند؟! این هیچ دلیلی جز توجیه جغرافیایی (زیستگاه معیشتی کامل) ندارد، بی‌شک کرانه‌های دجله و موقعیت آن، چنان جاذبه‌ای در آن نهاده بود که به‌طور طبیعی دو حاکمیت متفاوت با سرچشمه‌های مختلف از هر سوی به سمت آن روی آوردند: عامل جاذبه جغرافیایی. گروسه در بیان تأثیرگذاری جغرافیا می‌نویسد: جغرافیا بر تاریخ و... و همچنین جغرافیای طبیعی بر جغرافیای انسانی حاکم است (گروسه، ۱۳۷۷، ۴۴-۹۹). نظر مذکور در این موضع و درباره تغییر، نقل‌وانتقال پایتخت‌ها معنا پیدا می‌کند. برای ساسانیان ظاهراً هیچ‌کدام از شهرهای ایران آن جاذبه لازم را نداشت تا به‌عنوان پایتخت انتخاب شوند. لذا بارانداز نهایی خود را در حوالی دجله قرار دادند. منطقه‌ای پر آب و تا حدی معتدل و دارای چشم‌اندازهای خاص خود. در وصف تیسفون گفته‌اند که از لحاظ آب‌وهوا، حاصلخیزی، موقعیت بازرگانی و سوق الجیشی اهمیت زیادی داشت و یکی از شهرهای مورد توجه اشکانیان نیز بود (زحمتکشان، ۱۳۸۴: ۳۲). بدین‌سان با اتکا به موارد فوق محیط جغرافیایی ایران به‌گونه‌ای بود که منطقه مرکزی و در تداوم آن شهر مرکزی و محوری شکل نگرفت تا حاکمان را مجبور به ماندگاری از پایتختی ثابت نماید. لذا با توجه به وضعیت پیش‌گفته، اغلب شهرها هم‌سطح، هم‌سن و سال بوده‌اند و از نظر محصولات، صنایع، جمعیت، موقعیت، قدمت و وسعت بتری چشمگیری بر همدیگر نداشته‌اند. حتی شهرهایی با پیشینه دورودراز در طول تاریخ فقط توانستند تا حدی در همان سطح به شکل ثابت و ایستا بمانند. به‌طور مثال شهر همدان قدیم‌ترین پایتخت باسابقه دور و دراز، در طول روزگاران نتوانست به یک کلان‌شهر تبدیل گردد و به‌مرور لاغر و نحیف شد. به‌گونه‌ای که در عصر زندیه چیزی در حدود بیست‌وپنج هزار جمعیت داشت (ورهام، ۱۳۶۸: ۱۱۰) آیا برای شهری با سابقه سه هزار سال این کم نیست؟ شهرهای دیگری چون ری، هرات، نیشابور، تبریز، استخر، اصفهان، شیراز و... نیز کم‌وبیش چنین وضعیتی داشته‌اند.

بدین‌سان در قلمرو ایران، محال و شهری با موقعیت انحصاری و مرکزیت به وجود نیامد که پایتخت ثابت گردد و این دلیل و توجیه قوی جغرافیایی و زیستی دارد. فقدان موقعیت منحصربه‌فرد منطقه‌ای و کمی جمعیت در نتیجه عوامل متعدد که در فوق به بعضی از آن‌ها اشاره گردید باعث شد تا شهرها با فاصله دور از هم قرار گیرند و از طرفی ارتباط چندانی میان آن‌ها از نظر اقتصادی برقرار نگردد.

حال چنانچه در ایران از شمال به جنوب و یا غرب به شرق و یا بلعکس رود بزرگی بسان رودهای بزرگ جهان جاری بود، خود منشأ شهرهای بزرگ و مراکز پرجمعیت می‌شد و در ساحل رودخانه‌های بزرگ معمولاً شهرهای بزرگ شکل می‌گیرند و با قدرت اقتصادی ناشی از وفور آب اوضاع را به‌گونه‌ای دیگر سامان می‌دهد. کمتر شهر تاریخی بزرگ وجود دارد که در کرانه رودخانه‌ها یا ساحل‌های مناسب با آب‌وهوای خوب و پوشش گیاهی و جنگلی فراوان نباشد. در واقع کم‌آبی بزرگ‌ترین مشکل و در نتیجه ناکافی بودن زمین‌های مرغوب و به‌تبع آن ... باعث پراکندگی شهرها و روستاشینی و کمی جمعیت است. گذشته از ضعف شهرنشینی، کثرت روستاشینی، یکی از شیوه‌های غالب معیشت و زندگانی در ایران به خاطر بافت جغرافیایی، زندگانی عشایری متکی به بیابان و قشلاق بود که چنانچه این موارد در کنار هم قرار گیرند، همان خواهد شد که شده است. گذشته از مورد فوق جغرافیایی، از منظر کلی جایگاه و موقعیت منطقه‌ای، میان‌قاره‌ای و جهانی، فلات ایران به نسبت آن و تحت تأثیر آن فرازوفرو زبادی را نشان می‌دهد که همین نیز در تغییر پایتخت‌ها تأثیرات خاص خود را داشته است که مجال دیگری را می‌طلبد.

بدین‌سان، در مجموع عامل جغرافیایی (زیستگاهی فعال و پویا) خود عامل اصلی این همه پایتخت‌گزینی‌های متعدد گردیده و اغلب موارد بررسی ذیل نیز به وجهی تابع یا مکمل همین عامل جغرافیایی است.

۲- راه‌های مواصلاتی

در راستای موضوع اصلی فوق و به‌تبع آن، باید افزود که راه‌های مواصلاتی در ایران به شکل متقاطع شرق-غرب و شمال-جنوب را به هم پیوند، نمی‌دادند زیرا از اول ایالات مرکزی و محوری به همان دلایل پیشگفته شکل نگرفته بود تا راه‌ها بر اساس آن شاهراه‌ها سامان یابند. حال عکس آن، راه‌های مواصلاتی بیشتر در راستای پیوند قطب‌های اقتصادی خارج از ایران به صورت شرقی-غربی برای پیوند دنیای شرق و غرب ایجاد شده‌اند. همان جاده‌ی موسوم به جاده ابریشم (درباره جاده ابریشم و از جمله در ایران نک: فرانک و برانستون، ۱۳۷۶: ۳۷ به بعد). به‌عبارت‌دیگر این راه‌ها نه بر اساس نیاز و تردد و دادوستد فلات ایران بلکه در راستای تجارت بین‌المللی شرق (چین و هند و ...) و غرب (اروپا و حوزه مدیترانه) شکل گرفته بود. این راه، پازل راه‌ها جهانی (نه داخلی) را تکمیل می‌کرد. جاده ابریشم از کاشغر به بلخ و مرو و از آنجا به نیشابور و سپس به شهر ری و از آنجا با ورود به غرب ایران (همدان) به صورت چند شاخه به شمال غربی و غرب متصل می‌شد و با خروج از ایران راه خود را ادامه می‌داد (نک: فرانک و برانستون، ۱۳۷۶). بدین‌سان بخش اندکی از شهرها در مسیر این جاده مواصلاتی شرق-غرب قرار گرفته بودند. لذا شهرهای فلات بر اساس نیاز طبیعی به همدیگر پیوندی نیافته بودند. قطب‌های اقتصادی و صنعتی شکل نگرفته بود که پیوند عمیقی میان آن‌ها برقرار شود و به‌مرور مراکز اقتصادی، صنعتی و جمعیتی ایجاد گردد. جالب است که شهرهای شمالی با شهرهای جنوبی، مرکزی و جنوب شرقی ارتباط زیادی نداشتند. ابن رسته در حین توضیح راه اصفهان - ری می‌نویسد: «از اصفهان تا ری هشتاد فرسنگ است. این راه گاهی شناخته شده است، اما به‌رحال تاجران و پیک‌ها و دیگر مردمان آن را خوب می‌شناسند» (ابن رسته، ۱۳۶۵: ۱۸۰). صحبت از راه دو شهر عمده عراق عجم یعنی اصفهان و ری است که باید چنان مشهور باشد که نیازی به معرفی و توصیف نداشته باشد؛ اما در بیان ابن رسته نوعی تردید و شک وجود داشت. این نشان از تردد اندک میان این دو شهر در طول تاریخ بوده است. لذا راه مواصلاتی شمال-جنوب چندان رونقی نداشت. از طرفی اصولاً برای صادرات محصول خاصی وجود نداشت که باعث پیوند عمیق میان شهرها گردد، مثلاً بارتولد می‌نویسد پارچه‌هایی که در نیشابور بافته می‌شد برای رفع احتیاجات محلی بود (بارتولد، ۱۳۷۲: ۱۲۹). بدین‌سان راه‌های عمده که شهرهای فلات اعم از مرکز، جنوب، غرب و شرق را به هم وصل کند، چندان ضرورتی نداشت به همین علت نیز شکل نگرفت یا رونقی نداشت. این مهم مانع از ایجاد قطب‌های مهم اقتصادی، جمعیتی، مراکز و ... و به‌تبع پایتخت ثابت بود.

صرف‌نظر از آن، راه‌ها اغلب از ناهمواری مسیر و مشکلات امنیتی رنج می‌بردند. ابن رسته در حین یاد از راه بغداد به همدان که تقریباً خیلی بیابانی و ناشناس هم نبود، می‌نویسد: «از قصر اللصوص تا خندان هفت فرسخ است. راهش پرفرازونشیب است و منطقه

ترسناکی است؛ زیرا اطراف آن مسکن رهنان است» (ابن رسته، ۱۳۶۵: ۱۹۷). ناامنی و ناهمواری، فقدان راه‌های مناسب، عدم وجود وسایل و ابزار و ادوات جهت نقل و انتقال و ... مواردی این‌چنین در مجموع خود از آسیب‌های جدی این راه‌ها بود. باسورث حتی در خراسان عصر غزنوی که باید خوب محافظت می‌شد از وضع بد ارتباطات یاد می‌کند (باسورث، ۱۳۷۸، ۱۶۲). هرچند خالی از لطف نیست که ذکر گردد یکی از اولین درخواست‌های معترضین در انقلاب مشروطه عزل عسگرخان گاریچی از راه قم و -تهران است. این در عصر نسبتاً جدید بود. حال در اعماق تاریخ چه اوضاع دلهره‌آوری داشته‌اند؟!

ایران به شکل عام واسطه بخشی از تجارت جهان قدیم بود که به‌طور پراکنده از شهرهای متعدد آن وارد و خارج می‌گردید، به‌جز آن در ایران یک یا چند شهر تجاری بسان شهرها و بنادر عمده عالم شکل نگرفت و بنادر جنوب نیز گاهی و نه همیشه بلکه گاهی از رونق برخوردار بودند. سیراف نمونه بارزی از کامیابی مقطعی و توقف تا حدی نگاهانی و طولانی است. به‌هرحال چنین وضعیت جغرافیایی و فقدان پشتوانه اقتصادی، صنعتی و صادراتی موجب شد تا بندر مهم و پایداری ایجاد و ساخته نگردد. گذشته از آن عوامل قوی و زمینه‌ای، سایر موارد جنبی و مکمل ناشی از آن مانند سواحل شنی و فقدان پوشش گیاهی و جنگلی و آب‌وهوای گرم و ... بسیار مهم بوده است. بدین‌سان، در ایران علی‌رغم داشتن سواحل طولانی بخصوص در کرانه‌های منطقه مکران، آن تقریباً یکی از کم‌تراکم‌ترین جمعیت‌ها را در میان سواحل جهان دارا است زیرا تقریباً در فاصله‌ای بسیار طولانی آن ساحل فاقد شهر بندری بزرگ و مشهوری می‌باشد (لسترنج، ۱۳۷۷: ۳۵۲ به بعد).

از طرفی پراکندگی مناطق جمعیتی در ایران و عدم تولیدات انبوه و منحصربه‌فرد به انزوای بیشتر ایالات در پناه فقدان شهره او رودهای بزرگ انجامید. از این‌رو محققان نوشته است که ایران کشوری بسیار فقیر، درمانده و نیازمند پول و با تجارت و بازرگانی اندکی در داخل بود (مته، ۱۳۹۴: ۵۸). حال با این وضعیت چگونه می‌توانست شهر بزرگ یا بندری عظیم شکل و توسعه یابد که بتواند به‌عنوان پایتخت ثابت مطرح گردد.

۳- فقدان صنایع متنوع و بنیادی

در راستای بحث فوق باید افزود، در ایران از قدیم‌الایام و در طول تاریخ گونه‌ای صنعت با تولید انبوه شکل نگرفته بود تا مبنای توسعه، گسترش و مرکزیت شهر یا شهرها شود. اصولاً سرزمین ایران یک سرزمین فلاحتی است و فاقد صنعت خاصی در طول تاریخ بوده است (زیگفراید، ۱۳۴۳: ۲۵۷). مسالک و ممالک‌ها نویسان از صنعت خاص و منحصربه‌فردی در ایران یاد نکرده‌اند به‌گونه‌ای که شهری یا ایالتی را با نام صنعت و یا کالایی خاص بشناسند. اغلب کالاهای تولیدی دارای مصرف محلی و منطقه‌ای بودند و فاقد تولید انبوه و صادرات بود (مته، ۱۳۹۴: ۵۸). دیگر اینکه این کالاها منحصربه‌فرد و اختصاصی نبودند که صادرات بین‌المللی و یا منطقه‌ای وسیع داشته باشند. هرچند در مورد یک یا دو کالا، ایالت فارس تا حدی مستثنا بود و آن هم صدور گلاب به مقاصد بین‌المللی هند و چین و غرب بود (نک: ابن حوقل، ۱۳۶۰: ۶۵). گذشته از آن، برخی انواع پارچه و منسوجات این ایالت شهرت خاصی داشته است و ظاهراً انواعی از آن صادر می‌شده است (نک: شواتس، ۱۳۷۲: ۲۰۷). تنها صنعتی که در اغلب مناطق ایران کم‌وبیش وجود داشت، انواع و اقسام پارچه‌بافی و منسوجات بود که آن بیشتر مصرف محلی و یا منطقه‌ای داشت. به‌هرحال در طول تاریخ کیفیت، ترقی و رونق خاصی نیافت و مهم اینکه کیفیت پایین و عدم تولید انبوه آن باعث شد تا به‌محض ورود پارچه‌ها و منسوجات اروپاییان، آن از اولین قربانیان آن واردات باشد. از این رو در عصر جدید با ورود استعمار غربی، پارچه و منسوجات جزء نخستین دسته کالاهای وارداتی از شرکت‌های اروپایی بود (ویلسون، ۱۳۴۸: ۲۵- فلور، ۱۳۷۱: ۲۵). بدین‌سان محصولی خواه صنعتی و یا کشاورزی با تولید انبوه و البته بی‌رقیب و منحصربه‌فرد نبود تا خود موجبات و زمینه‌ساز کلان‌شهرها گردد. گیرشمن تصریح کرده است که اقتصاد شاهنشاهی ساسانی کماکان بیشتر بر کشاورزی مبتنی بود تا بازرگانی (گیرشمن، ۱۳۸۴: ۴۳۹). هرچند، مقدسی در موارد متعدد از صنایع و محصولات محلی از جمله انواع پارچه‌بافی و حصیربافی به‌صورت تکراری یاد می‌کند که بیشتر رفع نیازهای معمولی و محلی و منطقه‌ای بود (نک: مقدسی، صفحات مکرر). محققان بر همین نکته تأکید کرده‌اند که محصولات کشاورزی و تولیدی بیشتر برای مصرف محلی بود و بخش اصلی معاملات در سطح محلی و یا در حوزه ولایتی انجام می‌گرفت (مته، ۱۳۹۴: ۵۸)؛ اما وقتی در عصر صفویه، سیاحان می‌نویسند که مردم از ماهوت هلندی و انگلیسی استفاده می‌کردند (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۶۲۶)، دیگر باید تکلیف این صنعت و همچنین میزان کیفیت و حجم آن مشخص شده باشد.

با این وصف صنایع مهم و تجارت درخوری وجود نداشت تا موجب رونق و ترقی شهر و یا شهرهای گردد تا در این میان شهر بزرگی که مناسب پایتختی ثابت باشد، ایجاد گردد. هرچند قبل از حمله مغول وضع صنعتی و تجاری قابل توجه و ملاحظه بود، اما با حمله مغول آن مقدار هم از دست رفت و دیگر تا عصر جدید بازسازی و تجدید نشد.

۴- ساختار حاکمیت‌ها و پیوند منطقه‌ای

معمولاً حاکمیت‌ها نیز اغلب زاینده محیط خاص خود هستند و ساختار آن‌ها در همان محیط و با همان آب و گل سرشته شده است که زاینده شده‌اند. تقریباً تمام سلسله‌هایی که در ایران ظهور و تشکیل یافته‌اند، در ابتدا همان ایالت و یا مسقط الرأس خود را به‌عنوان پایتخت برگزیده‌اند. این در وهله اول به خاطر آن است که اغلب مناطق ایران وضعیت یکسانی داشتند و لزومی نمی‌رفت تا سلسله‌ای که در منطقه‌ای ظهور کرده بود، شهری از ایالت دیگر را به‌عنوان پایتخت انتخاب کند، چراکه همان‌گونه گفته شده شهرهای اغلب هم‌سطح و هم‌وزن بودند. پس چه لزومی داشت که شهر و منطقه‌ای که خود از آن برخاسته‌اند، به نفع شهر دیگر کنار گذارند. سامانیان در همان بخارا ماندند و لزومی ندیدند به خراسان و نیشابور فرود آیند. غزنویان در همان جغرافیای شکل‌گیری خود غزنه ماندند. صفاریان همچنان علی‌رغم تصرفاتی چند زرنج را پایتخت خود نمودند. آل‌بویه که تقریباً پایتخت خاصی نداشتند و هر شاخه از آن‌ها شهرهایی چون: همدان، ری، اهواز، کرمان، اصفهان، شیراز، بغداد را به پایتختی برگزیدند. سلجوقیان خود نمونه‌ای عمده دیگرند که به‌مرور با توجه به گسترش و توسعه فتوحات شهرهایی چون مرو، نیشابور، ری، اصفهان، همدان و بغداد را به‌عنوان پایتخت برمی‌گزیدند. همین نمونه پایتخت‌های متغیر سلجوقی مؤید تمام موارد فوق است که در ایران شهر مرکزی و محوری شکل نگرفته بود به‌گونه‌ای یک سلسله به سهولت چنین با سخاوت پایتخت‌گزینی می‌نماید. خوارزمشاهیان به همان خوارزم اکتفا کردند. ایلخانان بستگی به سلیقه حاکمان خود شهرهای مراغه، تبریز، سلطانیه را به پایتختی انتخاب نمودند. آل مظفر و آل اینجو نیز در شیراز ماندند. در ادامه ترکمانان شهر آمد و سپس تبریز و تیموریان سمرقند و هرات را انتخاب کردند. صفویان نیز با عقب کشی از تبریز به قزوین و در نهایت در اصفهان رحل اقامت افکندند. نادر نیز تقریباً پایتختی نداشت، هر چند باید مشاهد مقدس را پایتخت او تلقی کرد. خان زند شیراز را برگزید و خان قاجار تهران را انتخاب کرد. در این میان تنها کریم‌خان زند بود که اندکی دورتر از خاستگاهش خیمه پایتختی را برافراشت. بدین‌سان پایتخت‌گزینی سلسله‌های ایران بیشتر تحت تأثیر ایالات و منطقه ظهور و یا با قبض و بسط قلمرو آن‌ها پیوند خورده است و ظاهراً شهرها چندان تفاوتی برای آن‌ها نداشت. از آنجایی که از قدیم‌الایام شهرها از موقعیت یکسانی برخوردار بودند و لزومی برای انتقال به یک پایتخت دائمی موردتوافق تاریخی که اصولاً وجود نداشت، نبودند.

از طرفی از آنجایی که تشکیلات اداری و یا نهادهای حکومتی خاصی در این سلسله‌ها وجود نداشت و هر سلسله‌ای تقریباً گویی ابتدا به ساکن شروع بکار می‌کرد، لذا پایتخت ثابت چندان برای آن‌ها معنایی نداشت و لزومی به آن بود. آن‌ها چندان تشکیلات دیوانسالاری پیشرفته‌ای نداشتند تا ملزم به ماندگاری در یک شهر باشند. یکی از دلایل سهولت تغییر پایتخت‌ها همین سبک‌باری نظام حکومتی و ساختار و نهاد دیوانسالاری بود که سبک‌تر از خیمه سلطان بود. همچنین ماهیت حاکمیت‌ها بیشتر نوعی حاکمیت مشارکتی؛ خانوادگی و در نهایت قبیله‌ای و ایلیاتی و ساده بود و بیشتر پایتخت همان دربار بود که آن‌ها اغلب در بیلاق و قشلاق بسر می‌برد. این روند با حمله مغول شدیدتر شد. در هر جا خیمه و خرگاه سلطان بر پا می‌گردید همان پایتخت بود. با نقل و انتقال خیمه سلطان و دربار وی، دیوان‌سالاران نیز به شکل یدکی به آن‌ها الصاق و ضمیمه بودند. تغییر پایتخت چیزی در حد همان بیلاق و قشلاق بود و جز آن معنایی نداشت.

این حاکمیت‌ها در مجموع سنت‌های دیوانسالاری بزرگی و دیوان‌های خاصی نداشتند که کار بر مدار آن‌ها صورت گیرد. دیوانسالاری آن‌ها ساده و در حد چند دفتر حساب و سیاق، چند منشی و مستوفی خلاصه می‌شد، همان کاتبان و منشیانی که به تعبیر اولتاریوس قلمدان ولوله کاغذ خود را به پرشال می‌زدند (اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۶۴۲/۲). در واقع دیوانسالاری برای حاکمیت‌ها، صرفاً در حد روزمره‌گی و در اخذ مالیات و خراج خلاصه می‌شد که نیاز به حساب و کتاب آن‌چنانی نداشت چراکه واقعاً قاعده و ضابطه خاصی برای بودجه‌بندی وجود نداشت.

به‌هرحال تغییر پایتخت و پایتخت‌گزینی چنان سهل و ساده بود که توجه‌ها را به خود جلب نمی‌کرد. جالب آنکه مورخان به‌سادگی و سهولت از شرح آن گذشته‌اند و آن را جدی نگرفته‌اند. حتی گاهی علی‌الظاهر پایتخت تغییر کرده بود اما به نظر مورخ فاقد اهمیت

خاصی بوده زیرا آن چندان ذهن و قلم وی را به خود مشغول نداشتند است تا شرحی تمام بنویسد. به‌طور مثال، خواجه‌گی اصفهانی در عصر شاه صفی همچنان از دارالسلطنه قزوین یاد می‌کند درحالی‌که علی‌الظاهر مدت‌ها قبل از آن اصفهان پایتخت گردیده بود (خواجه‌گی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۱۳۶، ۱۱۹، ۱۱۷).

از سوی دیگر، این حکومت‌ها در راستای اهداف بزرگ اقتصادی، صنعتی و تجارتي بزرگ گام برنمی‌داشتند تا نیاز به یک ستاد و مرکزی (پایتختی) داشته باشند. مهم اینکه این حاکمیت‌ها تعهدی به مردم نداشتند و مسئول و پاسخ‌گو هم نبودند. چنانچه این موارد را در کنار هم قرار گیرد و بااطلاع از اینکه سلطان فوق قانون و رعایا بود، جدول تکمیل می‌گردید. حاکمیتی ایلیاتی، خانوادگی بسیار ساده و اغلب متکی به زور بازوی قبایل و سپاه خود و به شکلی به دنبال روزمرگی و گذران اوقات بودند تا اینکه برنامه‌ریزی متکی به یک ستاد مرکزی داشته باشند. این خیل وابسته سلطان که متشکل از قبایل و سران قبایل و طوایف و دربار پر از دحامش اعم از زنان، خواجهگان اهل حرم یا منشیان دیوانی، علاقه عجیبی به گردش، فعالیت‌های مفرح و مخرب، مسافرت و شکار و... داشتند و دائم خود و سلطان را به آن سوق می‌دادند. بدین‌سان به قول رودی مته دربار سلطنتی عمداً سیار و در حرکت بود (مته، ۱۳۹۴: ۵۹). هر چند شاید حاکمیت‌ها در پایتخت عمارت و بناهایی ایجاد می‌کردند اما شهر را به‌سوی فعالیت‌های اقتصادی و صنعتی مشخص و خاصی (جز مصرف‌گرایی متجملانه) سوق نمی‌دادند. همان‌گونه که گذشت، پایتخت‌ها و شهرها فاقد کارکرد اقتصادی و صنعتی خاصی بودند. بدین‌سان ماهیت و ساختار حاکمیت‌ها در ایران با توجه به نوع و سادگی تشکیلات آن به‌گونه‌ای بود که به سهولت پایتخت قابل‌تغییر بود. این حکومت‌های که فاقد ریشه در زیرساخت‌های جامعه بودند، مرکزیت خاص و پایتخت ثابت برای آن‌ها اهمیتی نداشت. سلطان و دربار به‌راحتی هر جا لنگر می‌انداخت، همان پایتخت بود. به همین سادگی و سهولت، به‌گونه‌ای که تغییر پایتخت چنان بی‌سروصدا صورت می‌گرفت که گاهی به دست دادن تاریخ دقیق آن مشکل است.

نکته مهم تغییر پایتخت برای مردم نیز چندان اهمیتی نداشت که حتی حسادت شهرهای دیگر را تحریک کند. تقریباً وجود یا عدم وجود پایتخت ظاهراً برای ساکنان علی‌السویه بود چراکه تا آنجا که بررسی شد، مشاهده نگردید که در حین تغییر پایتخت ساکنان پایتخت قبلی اعتراضی جدی نمایند و حتی بااحتیاط باید گفت که شاید مردم شهری از اینکه دیگر پایتخت نیستند تا حدی خرسند بودند که از شر مزاحمان بی‌قانون و بی‌قاعده با آن موبک مصرفی و بی‌خاصیت راحت شده‌اند. لذا در این‌همه تغییر پایتخت، پایتخت‌نشینان پیشین چندان دلگیر، ناخرسند و معترض نبودند و مردم پایتخت جدید نیز رقص و پایکوبی نکردند. رودی مته تأکید می‌کند که لمبتون به این نکته اشاره دارد که هنگامی که ایلخانان در تبریز یا سلطانیه بودند، قیمت‌ها به خاطر تجمع و ازدحام زیاد بالا می‌رفت و اگر ایلخان آنجا نبود قیمت‌ها به‌شدت کاهش می‌یافت (مته، ۱۳۹۴: ۴۱۱). پس به نفع مردم بود که شهرشان پایتخت نباشد. حتی در مواردی گزارش شده است که حاکم ایالتی تلاش می‌نمود که سلطان را از سفر به شهر و دیارشان به خاطر همان مزاحمت‌ها منع نماید. پس مردم هم چندان علاقه‌ای نداشتند که شهرشان پایتخت گردد. پس نه حاکمیت علاقه خاصی به گزیدن پایتخت خاصی داشت و نه مردم تمایلی به آن داشتند. نتیجه همان شد که شده است.

۵- فقدان شهر بزرگ دینی و مذهبی

تا عصر جدید در ایران یک شهر مذهبی و یا دینی که به‌نوعی معبد گونه و یا مرکزیت دینی داشته باشد، ایجاد نگردیده بود. در عصر باستان و بخصوص دوره ساسانی آتشکده‌هایی به‌طور پراکنده و چندگانه در مناطق مختلف ایران برحسب نوع طبقات مردم وجود داشت. این نظام کاستواره مذهب را هم کاستی می‌دید و هر طبقه‌ای از آتشکده خاص برخوردار بود. این خود نوعی تمرکززدایی جغرافیایی بود. پس آیین‌ها و مذاهب ایران باستان با این ماهیت نمی‌توانستند مرکزیت آیینی و مذهبی خاصی را با مرکزیت شهری بسازد. از طرفی همان‌گونه که گذشت در تاریخ باستان در حدود ده شهر به پایتختی برگزیده شد و هر کدام در مقطعی موردتوجه بودند. پس اساس عدم ایجاد مرکزیت شهر و پایتختی در ایران در قبل از اسلام رقم خورده بود و نوعی پراکنده‌گزینی و تمرکز گریزی را شکل داده بود که گفته شد از اساس علت آن عوامل جغرافیایی است. بنابراین در فضا و نگاه کاستواره ایران باستان شهر بزرگ آیینی و مذهبی ساخته و ایجاد نشد. جالب آنکه نگاه کاستی در ذات خود نوعی مرکزیت گریزی شهری و اقتصادی را به همراه داشت. از جمله همان نگاه کاستی به آتشکده‌ها خود مانعی بود که یک معبد و مکان مقدس مرکزی شکل بگیرد. نتیجه اینکه در تاریخ و فلات ایران، صرف‌نظر از معابد بوادیی در شهر بلخ که آن هم متعلق به دنیای غیر ایرانی بود، شهری با منشأ آیینی

شکل نگرفت تا حداقل آن خود موجب ایجاد یک کلان‌شهر گردد. از طرفی ساسانیان با توجه به اینکه بارانداز خود را در خارج از فلات ایران قرار دادند و در آنجا در یک دنیای سامی جایی برای آتشگاه نبود.

در عصر اسلامی به خاطر ماهیت، سابقه و زمینه‌های آن، شکل‌گیری شهری دینی و مذهبی در ایران به سهولت امکان نداشت زیرا که تمام مراکز مقدس اسلام و مدفن بزرگان آن به‌جز امام رضا (ع) خارج از ایران قرار دارد. هرچند در همین حال، یگانه مرقد مطهر امام رضا (ع) موجب یک کلان‌شهر در سده‌های اخیر در تاریخ ایران شد. با این مقایسه، خلأ و فقدان چنین شهرهایی با رویکرد مذهبی و دینی در تاریخ ایران و بخصوص قبل از اسلام و پیش از عصر جدید خواهد شد. نتیجه اینکه عوامل فوق به شکل ترکیبی و درهم‌تنیده موجب شد تا در ایران برخلاف سایر مناطق مشهور پایتخت ثابتی در طول تاریخ شکل نگیرد. هرچند باید گفت، موارد فوق گاهی به خاطر ماهیت بحث درهم‌تنیدگی‌هایی خاص خود را داشت که تفکیک آن بیش از این میسر نبود.

ب: نگاهی مقدماتی به پایتخت‌های متعدد ایران

حال بدون اینکه نیاز به طول و تفصیل درباره کیفیت و روند پایتخت‌گزینی‌ها برآییم، تنها به بیان ملاحظات مقدماتی و معرفی گونه از این همه پایتخت پرداخته خواهد شد.

- پس از اسلام اولین شهری که نقش پایتختی و مرکزیت یافت شهر مرو بود. ابومسلم با ایجاد میدانی در آن با ساخت دارالاماره و مسجدی (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۱۷-۲۱۸- لسترنج، ۱۳۷۷: ۴۲۵) به آن وجهه خاصی بخشید. مأمون در ایام حضور در خراسان در آنجا فرود آمد (یعقوبی، ۱۳۸۷: ۴۶). سلاجقه بخصوص در عصر سلطان سنجر آن را به پایتختی برگزیدند و بر اهمیت آن افزودند و شهر را توسعه دادند (لسترنج، ۱۳۷۷: ۴۲۷). شهر مرو در این روند زمانی هرچند دیگر پایتخت نبود اما وضعیت فرهنگی و اجتماعی خود را حفظ کرد به‌گونه‌ای که کتابخانه‌های آن مورد تمجید و توجه شدید یاقوت حموی گردید تا جایی که قصد داشت که باقی عمر خود را در آنجا سپری نماید که با حمله مغول این آرزو به کابوس تبدیل شد (در این باره نک: کراچوفسکی، ۱۳۷۹: ۲۶۴).

- نیشابور نیز به‌عنوان پایتخت طاهریان به مرحله‌ای از توسعه رسید که بعدها در عصر سامانی و بخصوص عصر غزنویان با وجود آنکه دیگر پایتخت نبود، همچنان نام و آوازه خود را حفظ کرد. یعقوبی از بنای عجیب شادیاخ توسط عبدالله بن طاهر یاد کرده است (یعقوبی، ۱۳۸۷: ۴۵). آثار تواریخ محلی نیشابور سیاهه مفصلی از علما و دانشمندان این شهر به دست داده‌اند که حاکی از موقعیت فرهنگی و اجتماعی شهر است (نک: حاکم نیشابوری، همان، ۶۱ به بعد). وجود بازارها و محلات متعدد نیز نشان از موقعیت اقتصادی و تجاری شهر دارد (نک: ابن حوقل، ۱۳۶۰: ۱۶۷ به بعد- حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۰۰ به بعد).

- ری نیز از پایتخت‌گزینی در تاریخ ایران دور نماند. شهر ری به شکل جدید آن توسط مهدی خلیفه عباسی بنام محمدیه تجدید بنا و یا توسعه یافت (یعقوبی، ۱۳۸۷: ۴۲). آن را عروس جهان نامیده‌اند (مقدسی، همان، ۵۷۵/۲). این شهر پایتخت شاخه‌ای از آل‌بویه نیز گردید. در این ایام شهر توسعه یافت و از نظر فرهنگی سیمای خاصی به خود گرفت. ری همچنین یکی از چند پایتخت سلاجقه بود و طغرل سلجوقی در آن مدفون است (بارتولد، ۱۳۷۲: ۱۴۹). ری به خاطر موقعیت جغرافیایی، شاهره بود و همین بخت اقبال پایتختی آن را افزوده بود.

- شیراز نیز کم بیش از این بخت و اقبال بی‌نصیب نماند. آل‌بویه برای مدت‌ها یکی از پایتخت‌های خود را در آن قرار دادند. عضدالدوله در عمران و آبادانی آن کوشید (ابن بلخی، ۱۳۶۳: ۱۳۲). مقدسی از کتابخانه معروف آن یاد می‌نماید (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۸۹/۲). این شهر پایتخت حکومت‌های اتابکان فارس و آل مظفر و آل اینجو هم بود. در عصر اتابکان و آل مظفر عصر طلایی ادبی خود را گذارند و خاستگاه دو نامور ادب فارسی یعنی سعدی و حافظ بود. همچنین شیراز جایگاه بزرگان عرفان و تصوف بود (در این باره نک: ابن جنید شیرازی، ۱۳۶۴: سراسر کتاب). شهر شیراز یک‌بار دیگر در عرصه تاریخ ایران خوش درخشید و آن زمانی بود که کریم‌خان زند آن را به پایتختی برگزید. شهر شیراز در این ایام گسترش فوق‌العاده‌ای یافت و جمعیت آن به سرعت فزونی گرفت. باغات، قنوات، کاروانسراها، قصر و عمارات فراوانی در آن ساخته شد. آرامگاه سعدی و حافظ مرمت شد. برج و باروی شیراز ساخته شد. با ایجاد ارگ سلطنتی، ساختمان دیوان‌خانه، عمارت کلاه‌فرنگی، مسجد و بازار وکیل، بقعه هفت‌تنان و چهل‌تنان شهر چهار خاصی به خود گرفت و شهر صاحب کارگاه‌ها و صنایع عصر شد (نک: حسینی فسایی، ۱۳۶۷: ۲/۲۱۲ به بعد- ورهرام، ۱۳۶۸: ۱۱۷).

- تبریز هرچند در قرون نخستین اسلامی بسان نیشابور، بخارا و ری شهر بزرگی نبود (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۵۸). اما به خاطر موقعیت جغرافیایی، اقتصادی و مواصلاتی در عصر اسلامی به سرعت به شهری مشهور تبدیل شد و بخت این را یافت تا برای مدت‌ها پایتخت گردد. در عصر حکومت‌های محلی قرون نخستین اسلامی به مرور مورد توجه قرار گرفت. در عصر سلاجقه کانون توجه ترکمانان برای گذر و حمله به آناتولی گردید. عصر اتابکان نقطه عطفی در تاریخ تبریز بود. تبریز در این عصر در رفاه و نعمت بود (آلیاری، ۱۳۵۸: ۱۰). اما در بیشتر عصر حکومت ایلخانان پایتخت گردید. در عهد غازان دور شهر بارو و حصار کشیده شد (وصاف، ۱۲۶۹: ۳۸۵). ربع رشیدی که بخشی از شهر را به شهری فرهنگی و علمی تبدیل کرده بود سیمای خاصی به آن بخشید (نک: وصاف، ۱۲۶۹: ۳۸۳-۳۸۴). همچنین اقدامات تاج‌الدین علیشاه را نباید نادیده انگاشت. شهر تبریز در عصر ترکمانان قراقوینلو و آق قوینلو کامیابی دیگری یافت. حاکمیت صفوی نیز چند گاهی مرکز خود را در آن قرار داد.

- جغرافیا نویسان مسلمان از اهمیت اصفهان در قرون نخستین اسلامی یاد کرده‌اند. ناصر خسرو از آن تعریف و تمجید مشهوری دارد. ابن حوقل آن را بارکده فارس، جبال، خراسان و خوزستان می‌داند و آن را برترین شهر ناحیه جبال می‌خواند (ابن حوقل، ۱۳۶۰، ۱۰۶ به بعد). اما در ایامی سلاجقه با انتخاب اصفهان به عنوان پایتخت به رونق و توسعه آن همت گماشتند. اصفهان در عصر سلاجقه مشهورترین پایتخت آن‌ها بود. طغرل، آلب ارسلان، ملکشاه برکیارق و محمد اصفهان را به پایتختی برگزیدند. طغرل دوازده سال آخر عمر خود را در آن صرف کرد. او برای این شهر بالغ بر پانصد هزار دینار صرف هزینه‌های عمومی و آبادانی آن کرد (مافروخی، ۱۳۸۵: ۱۲۵-۱۲۶). ناصر خسرو نیز از اقدامات طغرل که موجبات شکوفایی اصفهان شد، تعریف و تمجید خاصی کرده است (ناصر خسرو، ۱۳۴۱: ۱۳۸). این توجه در ایام جانشینان او از جمله ملکشاه ادامه یافت (مافروخی، ۱۳۸۵). همچنین از توجه توأم با عنایت و گذشت حاکمان سلجوقی در حق اصفهان خبر داده‌اند (ناصر خسرو، ۱۳۴۱: ۱۲۸). خواجه نظام الملک به این شهر توجه خاصی داشت. در حقیقت آنچه در عصر صفوی رخ نمود خمیرمایه و بنیاد آن در عصر سلاجقه ریخته شد. باین حال در دوره صفویان اصفهان کامیابی‌هایی حاصل کرد. در سال ۱۰۰۶ عباس اول آن را به پایتختی برگزید. شهر نیز جمعیت فراوانی یافت به گونه‌ای که بارتولد آن را حدود ۹۰ هزار می‌نویسد (بارتولد، ۱۳۷۲: ۱۹۲).

- از شهرهای دیگری که به تناوب مدت‌ها پایتخت بود، شهر هرات است. هرات یکی از بخش‌های چهارگانه خراسان در کنار نیشابور، بلخ و مرو بود. این شهر پایتخت سلسله محلی آل کرت شد. آن یکی از مشهورترین شهرهای خراسان و ایران محسوب می‌شد که ابن حوقل آن را بارکده خراسان، سیستان، و فارس می‌خواند (ابن حوقل، ۱۳۶۰: ۱۷۳). با وجود آنکه در حمله مغول ویران گردید (سیفی هروی، ۱۳۵۲: ۶۶-۷۲)، اما در عصر آل کرت بازسازی و رونقی به سزا یافت (سیفی هروی، ۱۳۵۲: ۳۶۷-۴۵۷-۵۷۰). بنابر گزارش سیاحان در این دوره به رونق شایسته‌ای رسید (لسترنج، ۱۳۷۷: ۴۳۵). هروی از آبادانی و شکوفایی و توسعه آن در این مقطع مطالب فراوانی دارد. اما کامیابی آن بیشتر در عصر تیموریان و بخصوص شاهرخ تا سقوط تیموریان در سال ۹۱۱ بود. در این دوره هرات در کنار سایر شهرهای خراسان دیگر رونق خاصی یافت (میر جعفری، ۱۳۷۵: ۲۵۹). اسفزاری از گسترش و افزایش جمعیت آن در عصر سلطان حسین بایقرا سخن کرده است (اسفزاری، ۱۳۳۸: ۴۰/۱) وجه فرهنگی و هنری شهر در عصر تیموریان شایسته تأکید بیشتر است (رویمر، ۱۳۸۵: ۱۵۳-۱۷۳).

- قزوین نیز مدتی پایتخت طهماسب صفوی و اسماعیل دوم بود. هرچند به نسبت پایتخت‌های فوق‌الذکر عمران و آبادانی کمتری نصیب آن شد. اما در مجموع قزوین نیز مدتی درخشید. قزوین در سال ۹۵۵ پایتخت طهماسب صفوی گردید و تا سال ۱۰۰۶ پایتخت بود (رویمر، ۱۳۸۵: ۳۲۱). باین حال تا مدت‌ها منابع عصر صفوی در کنار اصفهان همچنان از دارالسلطنه قزوین یاد می‌نمایند.

- مراغه در قرون نخستین اسلامی از شهرهای بزرگ و پراهمیت آذربایجان محسوب می‌شد (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۵۸). مدتی نیز لشکرگاه و دارالاماره بود (ابن حوقل، ۱۳۶۰: ۸۴). هلاکو پس از تصرف ایران و عراق، مراغه را به نوعی به پایتختی خود برگزید و در سال ۶۵۷ رصدخانه مراغه به امر او با همکاری دانشمندی چون خواجه نصیرالدین طوسی، مولدین عرضی، نجم الدین کاتب و فخرالدین مراغی ساخته شد. بدین ترتیب مراغه در این زمان از امتیاز علمی و فرهنگی برخوردار گردید.

- همدان که چهار راه جغرافیای ایران و نخستین پایتخت ایران محسوب می‌گردد. در دوره اسلامی به نوعی پایتخت حکام مختلف عراق عجم و قبل از آن مدتی نیز پایتخت یکی از شاخه‌های آل بویه بود. همچنین این شهر مدتی یکی از پایتخت‌های سلاجقه محسوب می‌گشت.

گذشته از سیاهه بالا، شهرهایی مانند زرنج، غزنه، شاپورخواست، مال امیر، کرمان، سنندج، اهواز و... هر کدام در دوره‌هایی به پایتختی سلسله‌های بزرگ و محلی درآمده‌اند و از آن رهگذر از اهمیت و رونق برخوردار شده‌اند. همچنین لازم به یادآوری است که در ایران قبل اسلام نیز هر از چند گاهی یکی از شهرها مانند همدان، شوش، پاسارگاد، شهر صدروازه و... به پایتختی برگزیده می‌شدند.

ج: مزیت پایتخت‌گزینی‌های متعدد

پایتخت‌ها تقریباً همه یکسان و هم‌سطح بوده‌اند، به طوری که نمی‌توان برتری خاصی را برای هر کدام از آن‌ها قائل بود. هیچ کدام شاخصیت خاصی نداشتند که مایه برتری آن بر دیگری گردد، اگر چنین بود پایتخت‌ها این چنین متعدد نمی‌گردید. با این وصف این برادران هم‌سطح و هم‌شان بودند، پس پایتختی میراثی برادرانه در قلمرو ایران بود.

حال آیا این همه تغییر پایتخت و پایتخت‌گزینی امتیاز و یا محسناتی داشته است. به عبارت دیگر آیا بر این همه پایتخت‌سودی مترتب بوده است؟ بی‌شک جواب مثبت است. یکی از جاذبه‌های تاریخ ایران، تعدد پایتخت‌های آن است. ایران مساوی است با پایتخت. درست است که یک شهر مرکزی بزرگ و پایتخت ثابت در آن شکل نگرفته است، اما به همان نسبت تعدد پایتخت‌ها نیز خود نعمتی بزرگ بود که نباید از آن غفلت ورزید. آری درست است در ایران رودخانه بزرگ شمالی و جنوبی یا شرقی و غربی وجود نداشته است اما گویی پایتخت‌ها آن را جبران نموده بود که چنانچه در این نوشته مختصر، آن مزایا و محسنات به بحث گذارده شود تا حد زیادی باعث طول و تفصیل خواهد شد اما عجلتاً به شکل فهرست‌وار کلیاتی چند از امتیاز این همه پایتخت‌گزینی اشاره خواهد شد:

الف- کارکرد پایتخت به گونه‌ای بود که محل رفت‌وآمد علما، ادبا، دبیران، مشاهیر و هنرمندان بود. این خود باعث نوعی رونق علمی و فرهنگی در پایتخت‌ها می‌گردید.

ب- با تغییر پایتخت طبقات مختلفی از مردم جذب پایتخت جدید می‌شدند که خود موجبات آشنایی بیشتر مناطق مختلف باهم می‌گردید و مناسبات جدید وسیعی را شکل می‌بخشید.

ج- با تغییر پایتخت همه شهرها به یکسان از امکانات و الزامات مادی و معنوی آن بهره می‌بردند. این در توسعه شهر، معماری و امکانات مادی شهرهای مختلف ایران تأثیر فراوان و پایداری داشته است و آن، در سیمای شهرهای ایران مشاهده می‌گردد که اغلب بهترین عمارات و معماری‌های کم‌وبیش مرتبط با حاکمیت‌هاست. همان‌گونه که در بحث پایتخت‌های سلسله‌های مختلف گفته شد هر سلسله‌ای سعی داشت در پایتخت عماراتی نو احداث کند. از طرفی تغییر پایتخت‌ها موجب شد تا موارد مدنی و فرهنگی به شکلی نسبتاً متعادل توزیع گردد.

د- در طول تاریخ این تغییر پایتخت‌ها مانع از ایجاد قطب مرکزی و مناطق اقماری شده است، لذا تا حدی تاریخ و فرهنگ یکسانی را رقم زده است و موجب عدم برتری انگاری‌هایی ایالتی یا شهری شده است که این بی‌نهایت اهمیت دارد. این تغییر پایتخت‌ها باعث یکسان‌سازی خاصی در ایران گردیده است.

نتیجه‌گیری

سرزمین ایران برخلاف مناطق دیگر جهان بسان چین، هند، مصر، بین‌النهرین، یمن، شبه‌جزیره عربستان، شام، انگلستان و... فاقد یک شهر مرکزی و محوری به‌عنوان پایتخت بوده است. این مورد توجیه تنوع جغرافیایی و چهره‌های گوناگون زیستی و معیشتی دارد. از این رو، در ایران بسان سایر مناطق مشهور جهان، ایالت مرکزی و شهر محوری در طول تاریخی شکل نگرفت؛ بنابراین تحت تأثیر این عوامل جغرافیایی و سایر موارد موجباتی فراهم شد تا شهرهای متعددی در طول تاریخ به پایتختی برگزیده شوند. هرچند این وضعیت تا حدی آسیب‌زا و اجتناب‌ناپذیر بود، اما این تنوع پایتخت‌ها و پراکندگی آن‌ها، خالی از محسنات و مزایای متعدد نبوده است. بزرگ‌ترین مزیت این تعدد پایتخت‌ها گذشته از بهره‌مندی‌های ناشی از آن، در آن است که همه مناطق و اغلب شهرها از فرصتی نسبتاً برابر تاریخی برخوردار گشته‌اند و موجبات برتری‌جویی ایالات یا شهری بر سایر ایالات و شهر نشده و به‌گونه‌ای که اغلب شهرها روزگاری پایتخت بوده‌اند. بدین‌سان گزاف نیست که گفته شود که ایران همه «پایتخت» است.

منابع

- الیاری، حسن. (۱۳۸۵). تبریز در عهد ایلخانان، گلشن. نشریه تخصصی گروه تاریخ، واحد شبستر، شماره ۴ و ۵، تابستان. ابن بلخی. (۱۳۶۳). فارسنامه، به سعی و اهتمام لسترانج و نیکلسون، تهران، دنیای کتاب.
- ابن حوقل. (۱۳۶۰). سفرنامه، ترجمه جعفر شعار، تهران، انتشارات امیر کبیر.
- ابن خلدون، عبدالرحمان محمد. (۱۳۷۰). مقدمه، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن جنید شیرازی. (۱۳۶۴). تذکره هزار مزار، به تصحیح و تحشیه نورانی وصال، شیراز، انتشارات کتابخانه احمدی شیرازی.
- احمدی پور، زهرا؛ ولی قلیزاده، علی. (۱۳۸۶). اندیشه سیاسی ایرانی و پایتخت‌های ایران، فصلنامه ژئوپلیتیک، ۳(۳)، ۳۴-۵.
- اسفزاری، معین الدین. (۱۳۳۸). روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات، با تصحیح سید محمد کاظم امام، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- اشپولر، برتولد (۱۳۷۳). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه جواد فلاطوری، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، اصطخری، ابواسحق ابراهیم. (۱۳۶۸). مسالک و ممالک، به اهتمام ایرج افشار، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- التاریوس، آدام. (۱۳۶۹). سفرنامه، ترجمه حسین کردیچ، تهران، ایودی، مک کالین. (۱۳۸۵). اطلس تاریخی جهان - از آغاز تا امروز ترجمه فریدون فاطمی، تهران، نشر مرکز.
- بارتولد. (۱۳۷۲). تذکره جغرافیای تاریخی ایران، ترجمه حمزه سر دادور، تهران، انتشارات طوس.
- باسورت، ادموند. (۱۳۷۸). تاریخ غرنویان، ترجمه حسن انوشه، تهران، انتشارات امیر کبیر.
- تاورنیه، ژان باتیست. (۱۳۳۶). سفرنامه، ترجمه ابوتراب نوری، تهران، حاکم نیشابوری، ابو عبدالله. (۱۳۷۵). تاریخ نیشابور، ترجمه محمد بن حسین خلیفه نیشابوری، مقدمه و تصحیح محمد رضا شفیعی کدکنی، تهران، نشر آگه.
- حدود العالم. (۱۳۶۲). بکوشش منوچهر ستوده، تهران، کتابخانه طهوری.
- حسینی فسایی، میرزا حسن. (۱۳۶۷). فاسنامه ناصری، تصحیح و تحشیه منصور رستگاری فسایی، تهران، انتشارات مرکز. رومی، هانس روبروت. (۱۳۸۵). ایران در راه عصر جدید، ترجمه آذر آهنچی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- زحکشان، مزده. (۱۳۸۴). پایتخت‌های اشکانی. مجله آموزش تاریخ، ۶(۱۹)، ۳۴-۳۰.
- زیگفرید، آندره. (۱۳۴۳). روح ملتها، به ضمیمه فصل الحاقی روحیه ایرانی، ترجمه و تألیف احمد آرام، تهران، شرکت سهامی انتشار.
- سیف هروی، محمد بن یعقوب. (۱۳۵۲). تاریخ نامه هرات، به تصحیح محمد زبیر الصدیقی، تهران، کتابفروشی خیام.
- شواتس، پاول. (۱۳۷۲). جغرافیای تاریخی فارس، ترجمه کیکاوی جهانداری، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- فرانک، آیرین و برانستون، دیوید. (۱۳۷۶). جاده ابریشم، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، انتشارات سروش.
- فرای، ریچارد. (۱۳۶۳). تاریخ ایران کمبریج، ج ۴، ترجمه حسن انوشه، تهران، انتشارات امیر کبیر.
- کراچکو فسکی، ایکناتی یو لییانوویچ. (۱۳۷۹). تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلام، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- گیرشمن، رومن. (۱۳۸۴). ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تصحیح میترا مهرآبادی، تهران، دنیای کتاب.
- گروسه، رنه، ژرژدینکر. (۱۳۷۵). چهره آسیا، ترجمه غلامعلی سیار؛ تهران: نشر فرزاد.
- لسترنج، گای. (۱۳۷۷). جغرافیای تاریخی سر زمینهای خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۷.
- لمبتون. (۱۳۶۶). ساختار درونی امپراطوری سلجوقی، تاریخ کمبریج ۵، ترجمه حسن انوشه، تهران، انتشارات امیر کبیر، مافروخی، مفضل بن سعد. (۱۳۸۵). (قرن پنجم)، محاسن اصفهان، ترجمه حسن بن محمد آوی (قرن هشتم)، بکوشش عباس اقبال آشتیانی، اصفهان، مرکز اصفهان شناسی.
- مته، رودی. (۱۳۹۴). زوال صفویه و سقوط اصفهان، ترجمه مانی صالحی علامه، تهران، نشر نامک.
- مقدسی، ابو عبدالله. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقلم، ترجمه علی نقی منزوی، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان.
- میرجعفری، حسین. (۱۳۷۵). تاریخ تیموریان و ترکمانان، اصفهان، انتشارات دانشگاه اصفهان.
- ناصر خسرو. (۱۳۴۱). سفرنامه، تهران، انتشارات کتاب فروشی محمودی.
- نورایی، مرتضی. (۱۳۸۴). اندیشه سیاسی ایرانی و پایتخت‌های ایران. مجله علمی - پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ۲(۴۰)، ۱۷۹-۲۰۲.
- ورهرام، غلام رضا. (۱۳۶۸). تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند، تهران، انتشارات معین.
- وصاف، فضل الله بن عبدالله شیرازی. (۱۲۶۹ ه.ق). تاریخ و صاف، به اهتمام محمد مهدی اصفهانی، طبع بمبئی، یعقوبی، ابن واضح. (۱۳۸۷). البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران، انتشارات معین.
- یزدی، حسین. (۱۳۸۵). انتقال پایتخت به اصفهان و پیامدهای آن. مجله آموزش تاریخ، ۷(۴۰).